

Яке значення мала Перша світова війна для української людності?

Перша світова війна стала найбільшим військовим зіткненням за всю історію людства. У ній взяло участь 38 держав, було мобілізовано близько 70 млн осіб, втрати становили 10 млн осіб.

З початком війни українці опинилися по різних її боках. До австро-угорської армії було мобілізовано близько 300 тис. українців, а до російської – близько 4 млн. З перших днів війни західноукраїнські землі стали ареною активних бойових дій, а підросійська Україна – постачальницею солдат для армії. Тут зосереджувалися війська Київського та Одеського округів, з яких було створено Південно-Західний фронт, завданням якого було приєднати Галичину і Буковину і відсунути російський кордон до карпатських перевалів. Російська окупація Галичини й Буковини тривала з вересня-жовтня 1914 до червня 1915 р. та увійшла в історію як один із знакових періодів у російсько-українських відносинах, котрі демонстрували всьому світові справжні цілі й наміри російської політики щодо України.

Управління цією територією здійснювало створене за наказом Верховного головнокомандувача 29 серпня 1914 р. тимчасове військове генерал-губернаторство, поділене на Львівську, Тернопільську та Чернівецьку губернії, яке очолив Георгій Бобринський. Чимало колишніх австрійських чиновників виїхали перед наступом російської армії, багатьом місцевим кадрам росіяни не довіряли, тож нова влада відразу зіткнулася з кадровим голодом. Основна маса чиновників була відряджена з Київської, Волинської та Подільської губерній, а їх робота викликала серйозні застереження. З російською адміністрацією активно співпрацювали галицькі москвофіли, насамперед угруповання Володимира Дудикевича. Саме вони підказували росіянам, куди спрямовувати вістря репресивних антиукраїнських акцій. Налагодили співпрацю з російською адміністрацією й польські політики ендецького кола. У складному становищі опинились євреї, які ставали жертвами погромів з боку російських солдат і були обмежені в громадянських правах з боку офіційної влади.

Зміст російської політики на окупованих землях зводився до щоденного доведення тези про те, що півавстрійська Русь увійшла до складу Російської імперії назавжди. Розглядався навіть план перенесення статусу столичного міста зі Львова, де руське населення було в меншості, до Галича, що мало підкреслити давньоруську історичну традицію. Основним засобом інтеграції стала російська мова. Такі заходи передбачали русифікацію освіти, запровадження в школи курсів російської літератури, історії та географії. Передбачалося, що «штучні успіхи української мови та фонетики мають впасти», польські ж і німецькі школи було визнано ворожими щодо Росії. В підсумку у вересні 1914 р. навчальні заклади всіх рівнів були зачинені, а відновлення їх роботи поставлено в залежність від «благонадійності» вчителів та володіння ними російською мовою. Були відкриті тимчасові курси для вивчення російської мови, а навесні 1915 р. розроблено проєкт масштабної освітньої реформи, який реалізувати російська адміністрація вже не встигла.

Сильних репресій зазнала Греко-католицька церква. Митрополит Андрей Шептицький був заарештований і вивезений у Росію, де його утримували в монастирях аж до початку революції 1917 року. Близько 370 священників зазнали переслідувань, деяких з них було страчено. Акцію «Навернення уніатів на православ'я» очолив архієпископ Волинський і Житомирський Євлогій (Василій Георгієвський), який управляв Холмською і Люблінською єпархіями Російської православної церкви. Оскільки питання віротерпимості та примусової зміни конфесії набувало міжнародного звучання, між військовою, цивільною й духовною владою Російської імперії постійно велася свого роду гра, яка створювала видимість добровільного переходу греко-католицьких громад на православ'я. Одним із її елементів був арешт греко-католицьких священників, що давало змогу розглядати їхні парафії покинутими. Під наглядом військово-цивільної адміністрації в селах проводили голосування за заміну конфесії. Особливо активно конверсії на православ'я відбувалися на лінії австрійсько-російського державного кордону.

На підвладну генерал-губернаторству територію було поширено цензурні правила, які діяли в Російській імперії. Видання літератури українською мовою, як і продаж того, що вийшло у світ не в Російській імперії, заборонено. Знищенню підлягала й україномовна кореспонденція, яку переглядала військова цензура. Відбувалися арешти й масові депортації української інтелігенції вглиб Росії. Відступаючи в червні 1915 р., росіяни взяли в заручники близько 700 українських, польських та єврейських діячів.

Знаючи з перших днів війни дошкульних поразок, Австро-Угорщина намагалася знайти або ж призначити співвинуватців. За вказівку жандармам на російського патріота було встановлено грошову винагороду. На практиці тотальна недовіра австрійської влади до українців у перші місяці війни вилилась у масові арешти «неблагонадійних» осіб, серед яких було й чимало невинних, з якими зводили політичні чи й особисті порахунки. З метою локалізації «неблагонадійних» на заході Австрії було створено концентраційні табори, найвідомішим з яких став Талергоф поблизу м. Грац. Сюди ще з кінця серпня 1914 р. почали звозити українців із Галичини та Буковини за звинуваченнями в державній зраді.

Проавстрійські настрої в українському суспільстві були здебільшого стриманими й не носили патріотичного характеру. Лише відносно вузьке коло української інтелігенції мало достатній освітній рівень, щоб усвідомлювати загрози російської експансії та спрогнозувати долю українства в Росії. У щоденному зіткненні з російськими військами, а згодом і військовою адміністрацією, українське населення Галичини й Буковини не сприймало їх однозначно як окупантів. Багато російських військових, які опинилися в Австро-Угорщині, жили на українських землях у складі Російської імперії або ж були етнічними українцями (частіше, за їх визначенням, «тоже малоросами»). Чимало українських селян у лавах російської армії опинились у Львові. Найбільше вражало львів'ян переконання російських військових у тому, що вони несуть «визволення» слов'янським народам Австро-Угорщини, адже всі знали про значно менший обсяг громадянських прав у Росії. Вони виправдовувалися, що не хотіли б воювати з «братами», однак за непослух їм загрожувала страта. Власного ж інтересу у війні російські військові не бачили, підкреслюючи, що «досить мають землі й хліба в себе».

Унаслідок окупації Галичини й Буковини російською армією центр українського політичного життя в Австрії перемістився у Відень. Тут велися переговори з австрійським урядом, основним питанням яких був поділ Галичини та створення в Габсбурзькій монархії українського коронного краю. Після успішного наступу австро-угорської армії 1915 р. це питання видавалося близьким до втілення. Позитивним сигналом було вже те, що після відновлення австрійської влади вперше за довгий проміжок часу намісником Галичини був призначений не поляк, а австрійський генерал Герман Колярд. У вересні 1915 р. австрійський прем'єр Карл Штюрґк повідомив українських політиків, що коронна рада під керівництвом цесаря одностайно вирішила після війни провести поділ Галичини. Східна Галичина з відвойованими в Росії волинськими землями мала творити окрему провінцію з широкою автономією у складі Габсбурзької монархії. Аналогічну автономію разом із відвойованими в Росії польськими землями мали отримати поляки.

Кардинально ситуація для українців в Австро-Угорщині змінилася восени 1916 р. Під тиском Берліна Відень був змушений погодитися на, очевидно, невигідне для Габсбурзької монархії розв'язання польської проблеми. 23 жовтня 1916 р. маніфестом двох імператорів було проголошено відновлення Польської держави на землях «конгресової Польщі». За таких обставин Відень мусив подбати насамперед про збереження Галичини у складі Австрії, а добитися цього можна було лише посиливши австрофільські настрої місцевих поляків. 4 листопада 1916 р. Франц Йосиф підписав маніфест про намір «виокремлення Галичини», тобто суттєвого розширення її автономії у складі Габсбурзької монархії, у якій би було збережено політичні переваги поляків. Польські політики почали працювати над проектом конституції Галичини, в якому українцям передбачалося надати статус національної меншини. Ці події спричинили глибоку кризу в зорієнтованих на Австрію українських політичних середовищах. Тон їх заяв різко змінився на категоричне обурення діями австрійської влади, зрадою Австрією «вірних русинів».

Під час Першої світової війни в австро-угорській армії було створене українське добровільне збройне формування – Легіон Українських січових стрільців. Його організація спиралася на довоєнне українське військове товариство «Січові стрільці» (1913 р.), стрілецькі секції в товариствах «Січ» і «Сокіл». У перші дні війни Головна українська рада об'єднала всі стрілецькі організації Галичини в одну Українську бойову управу – Українських січових стрільців під керівництвом Теодора Рожанковського та оголосила мобілізацію українського населення. Служити в легіоні виявили бажання 28 тисяч галичан. Мотивом зголошення до Січового стрілецтва здебільшого ставав порив (свідомий або ж емоційний) взяти участь у боротьбі за українське майбутнє, хоча виразного розуміння шляхів та обставин, у яких відбуватиметься ця боротьба, на той момент ще не існувало.

Австро-угорська влада з недовірою сприйняла ідею формування національних військових частин, побоюючись, що в неоднозначній ситуації вони із союзників перетворяться у ворогів. В аналогічній ситуації опинилися й галицькі поляки, які також із початком війни з ініціативи Юзефа Пілсудського створили Польські легіони у складі австро-угорської армії.

Якщо спочатку військові стратеги центральних держав розраховували на швидкий вибух на території Росії українського й польського повстань, які в такому випадку належало б підсилити «своїми» частинами, то вже після перших воєнних поразок вони розуміли, що масовий антиросійський рух можливий лише за умови серйозного просування австро-німецьких військ углиб російської території. Питання без відповідей поставали у відносинах між Австрією та її народами протягом усієї війни. Більшість із них в обмін на підтримку австро-німецького блоку хотіли гарантії зростання своєї самостійності в майбутньому. З посиленням наприкінці війни Антанти ці стосунки ставали дедалі напруженішими. 1917 р. Ю. Пілсудський з Польськими легіонами відмовився присягати на вірність Німеччині, що підсумувало процес переорієнтації півавстрійських поляків на Антанту. Не маючи певності щодо майбутнього, австрійська влада стримувала й український добровольчий рух. Вона залишила без уваги зголошення більшості добровольців, дозволивши створення Легіону Січових стрільців у складі 2 500 осіб. Легіон (з 1915 р. – полк) мав значні складнощі з озброєнням, обмундируванням, військовим вишколом, деякий час існував на добровільні пожертви. Уже в серпні 1914 р. військове командування спробувало кинути його на найнебезпечнішу ділянку фронту, й лише відмова Т. Рожанковського виконати авантюрний наказ запобігла швидкому розгрому частини. У вересні 1915 р. новобранці вже під командуванням Михайла Галуцинського склали присягу і були скеровані на Закарпаття, де невдовзі вступили в перші бої з російськими частинами в районі Ужоцького і Верецького перевалів.

Навесні 1915 р. Січові стрільці вели бої на схилах карпатської гори Маківки. Протягом 1914–1917 рр. через Січове стрілецтво пройшло близько семи тисяч осіб. У 1918 р. вони під командуванням Осипа Микитки у складі австро-німецьких військ брали участь у поході на Наддніпрянську Україну. У жовтні 1918 р. полк було відправлено на Буковину, де його й застала звістка про проголошення у Львові Західно-Української Народної Республіки.

Перебуваючи в тилу, Січові стрільці вели культурно-просвітню роботу, зокрема на Волині, де вони мали організовувати секретаріати для набору рекрутів в австро-угорську армію. У стрілецькому середовищі було популярним пробувати себе в літературній, художній та музичній творчості, підкреслюючи поезику й романтику війни. Значний пласт цієї творчості та мемуарної літератури було зібрано й опубліковано в часописі «Літопис Червоної калини», який виходив у 1929–1939 рр. у Львові. Створений Січовими стрільцями пласт культури посприяв утвердженню в пізнішій українській традиції романтичного й героїчного образу Великої війни, який, утім, був віддалений від окопного досвіду сотень тисяч українців.

Ведення бойових дій, застосування окупаційними військами тактики випаленої землі, експлуатація всіх ресурсів населення призвели до значних матеріальних втрат. Цивільне населення було зобов'язане приймати й харчувати військових та їх коней, надавати приміщення для складів. Військово-цивільні адміністрації накладали на населення контрибуції, а їх марші чи постої здебільшого супроводжувалися грабунками. Нерідко були випадки свідомого чи незумисного спричинення пожеж. Відступаючи, російська армія знищувала промислові об'єкти, вокзали, колію, адміністративні споруди; з фабрик заби-

рали верстати, з госпіталів – медикаменти, з музеїв і приватних колекцій – твори мистецтва. Не всі злочини і грабунки чинили війська: користуючись хаосом і безвладдям, місцеве населення також брало участь у пограбуванні магазинів. Особливо дошкульних руйнувань і розграбувань зазнавали здебільшого покинуті господарями шляхетські маєтки: у їх випадку нищення, нерідко за активної участі сусідніх селян, мало ще й підтексти соціальної помсти. Матеріальні втрати великих землевласників у Галичині були настільки значними, що вони заговорили навіть про серйозний підрив їх соціальної ролі в суспільстві.

Кількаразове переміщення лінії фронту зумовило появу на українських землях такого нового соціального явища як біженство. Перша хвиля біженства заторкнула Східну Галичину одразу ж на початку війни. Рятуючись перед російським наступом, маси населення потягнулися в західному напрямку, в поспіху й паніці не особливо задумуючись над раціональністю цього кроку та своєю подальшою долею. Друга хвиля біженства охопила терени України навесні 1915 р. у зв'язку з наступом австро-угорської армії. Вона була зумовлена: з одного боку, населення намагалося врятувати своє життя, з іншого, російська влада вдавалася й до примусових виселень. Ставка Верховного головнокомандувача російської армії розпоряджалася залишати ворогові «територію, перетворену на пустелю». За масштабом ця хвиля значно перевершувала подібні заходи австро-угорської влади. У другій половині 1915 р. біженство з прифронтових районів у тиллові губернії Російської імперії сягнуло максимуму. До українських тиллових губерній – Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Харківської, Херсонської – прибували маси біженців із Волині, Поділля, Холмщини, Галичини, білоруських і прибалтійських земель. На листопад 1916 р. в українських губерніях Російської імперії, за неповними статистичними даними, налічувалося 761 245 біженців; загалом чисельність біженців на території Російської імперії становила 5 млн осіб, здебільшого це були жінки й діти. Держава не справлялася з таким потоком, тож для допомоги біженцям почали виникати громадські організації, однак бюрократичні структури з підозрою ставилися до їх діяльності.

Російська держава активізувала діяльність земств, які намагалися зарадити, допомогти, підтримати біженців, створити умови, за яких надавалася медична допомога, попереджались епідемії. У медичних закладах лікування отримували не лише російські солдати, а й солдати ворожої армії, оскільки цього вимагала Женевська конвенція 1864 р. Відкривалися склади перев'язувальних матеріалів, госпіталі, формувалися військово-санітарні потяги. На базі Київської земської фельдшерсько-акушерської школи розпочала діяльність лабораторія для виготовлення медичних препаратів, стерильних розчинів для операцій. Невідкладну медичну допомогу пораненим військовослужбовцям надавали в Будинку київського дворянства, Політехнічному інституті, Кирилівській губернській земській лікарні, фельдшерській школі. Тоді ж почали створюватися при госпіталях рентген-кабінети, у яких обстежувалися військові на різні ураження, отримані на фронті, зокрема осколкові і вогнепальні поранення. Мережа госпіталів зростала, поширюючись на Київ і повітові міста. Потреба військового часу зумовила появу цілої плеяди лікарів, серед яких виділялася постать земського санітарного лікаря Георгія Влайкова.

Війна вимагала мобілізації як людських зусиль, так і матеріальних, що їх відчула вся промисловість російської держави. Для потреб війни держава посилила промислове, земельне і квартирне оподаткування. Як ніколи зросло стратегічне значення залізниць, особливо після інтенсивного їх будівництва в Німеччині й Австро-Угорщині, значна кількість яких спрямовувалась до російських кордонів. Отримана позика від французького уряду пішла на будівництво нових їх ліній, мостів через Прип'ять і Дніпро. Потреба зосередити війська на західних рубежах імперії звела нанівець торгово-економічну складову їх функціонування. Будівництво нових паровозів зосередилося на харківському і луганському заводах, а до виготовлення вагонів долучили Миколаїв і Київ. Активізувалось будівництво шосейних доріг, які набули в Південно-Західному краї стратегічного значення. Крім участі промисловості і долучення фахівців, українська людність забезпечувала армію продовольством. Центри по його заготівлі концентрувалися у Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві, Вінниці, Одесі, Катеринославі і Сімферополі.

Вже в ході війни за виготовлення мінометів вперше взяли декілька підприємств Харкова і Одеси, а київські «Арсенал» і волочильня зосередилися над вдосконаленням вогнеметів системи Архангельського. А от вогнемети конструкції Товарницького виготовляв завод «АУТО» у Києві. Освітлювальні ракети на фронт постачали Миколаївський та Шосткинський заводи. Сірчана кислота для виготовлення вибухових боєприпасів вироблялася 24-ма заводами Донбасу. Ба більше, 1915 р. там було закладено будівництво державного бензолного заводу. Потреби війни спонукали й до виробництва азотної кислоти, яку виготовляли також на донецьких скляних хімічних заводах. Війна стимулювала появу хімічної промисловості на Донбасі. Можна лише додати, що вона спонукала й інші галузі працювати на військові потреби, зважаючи на зростаючий науково-технічний прогрес.

Потреба з'ясовувати науково-технічні завдання і створювати нові зразки озброєння та боєприпасів змушували кадрових фахівців зосереджуватися над їх проектами, аби не відставати від воюючих сторін. Військове командування впритул приступило до озброєння армії літаками, звернувши увагу на біплани київського авіаконструктора Ігоря Сікорського. Його важкий літак «Илья Муромец» було включено в окрему з 10 екіпажами експедицію, підпорядковану Ставці головнокомандувача. Поразка Росії у війні з Японією змусила активізувати будівництво флоту, зокрема міноносців, бойових кораблів, призначених для знищення суден противника торпедами. У Миколаєві було зосереджено спорудження сталевих міноносців типу «Сокол». Морська авіація також належала до тих галузей, які раніше не розвивалися. Біля її витоків стояв капітан корпусу корабельних інженерів Левко Мацієвич, уродженець Київщини. Він одним із перших розробив проєкт авіаносця, взявши за основу крейсер «Адмірал Лазарев», на якому ангар для літаків мав 15 бортів, котрі піднімали два ліфти. Йому належить авторство 14 проєктів підводних човнів. Флот для взаємодії потребував надійного зв'язку, яким його забезпечувала радіоапаратура, що станціями встановлювалась на Чорному морі.

Окрім безпосередніх демографічних і матеріальних втрат, війна загострила соціальне протистояння, пришвидшила визрівання націєтворчих процесів. Важливу роль в інтелектуальній та організаційній консолідації українського

руху зіграли її події. Якщо до її початку українське питання було внутрішньою справою Росії і Австро-Угорщини, то в ході війни воно вийшло на міжнародний рівень. Виробленням позиції про ставлення до війни зайнявся Союз визволення України (СВУ), політичний центр українського руху, утворений у Львові українськими політичними емігрантами з Росії 4 серпня 1914 р. Першим його головою став Дмитро Донцов, який визначив мету українців у війні: здобуття самостійної української держави, тоді як війна за українські землі належала до стратегічних завдань Росії та Австро-Угорщини. Після її початку українське національне життя в Російській імперії було суттєво обмежене. Натомість Київський клуб російських націоналістів (1908–1917 рр.) поживав свою діяльність. На шпальтах «Киевлянина» російські націоналісти відстоювали тезу про «малоросів» як інтегральну частину російського народу з несуттєвими регіональними особливостями, засуджували українофільство як «рух зрадницький і підлий» та звинувачували російських лібералів у недооцінці загроз, які він становить. Сергій Щоголев, який на зламі XIX–XX ст. служив у Києві цензором, у своїх публікаціях доводив шкідливість українського руху.

Війна зламала кордонні перегородки, й українська нація самоусвідомила себе настільки, що переосмислила своє завдання. Якщо раніше українські діячі відстоювали право на формування національної культури, то тепер розпочалася боротьба за власну державність. Українські політичні партії та громадські товариства, реагуючи на масові заборони українських друкованих видань, куди сміливіше заявили про політичні потреби суспільства. Унаслідок цього «українське питання» вийшло на міжнародну арену. Вважається, що ця війна завершила довге XIX ст., яке розпочалося з Великої французької революції 1789 р., й поклала початок іншому часові. Адже внаслідок цієї війни відбулася ліквідація імперського режиму в лютому 1917 р., що створило принципово нову політичну ситуацію для реалізації планів і проєктів державної самостійності України.

Бібліографія

Бескровный Л. Г. Армия и флот России в начале XX в.: Очерки военно-экономического потенциала. Москва: Наука, 1986.

Блажкевич І. Щоденник (30.07.1914–09.06.1915). Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. в свідченнях сучасників / упоряд. В. Семенів. Львів: Апріорі, 2018.

Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / упор. О. П. Реєнт. Київ: Кліо, 2013.

Горбовий М. Гуцули у визвольній боротьбі. Спогади. Київ–Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2009.

Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків: Віровець А. П. «Апостроф», 2012.

Кураев О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. Київ, 2009.

Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль: Джура, 2005.

Попик С. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. Київ–Чернівці: Золоті литаври, 1999.

Расевич В. Церковно-релігійне життя. Історія Львова: у 3 т. / ред. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів: Центр Європи, 2007. Т. 2.

Олена АРКУША, Валентина ШАНДРА